

Людмила БЕЗГУБЕНКО, Антоніна ДЕМ'ЯНЮК

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІЦНЕННЯ ДОХОДНОЇ БАЗИ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ

Органи регіонального самоврядування в Україні сьогодні зіткнулися з важливими фінансовими проблемами, які загрожують економічному та соціально-культурному розвитку території, тобто їх можливості працювати як незалежні, самоврядні одиниці. Цілком імовірно, що в майбутньому кількість фінансових проблем не тільки не зменшуватиметься, а й вони будуть поглиблюватись. З одного боку, надходження до місцевих бюджетів обезцінюються при інфляції, зменшуються при врізанні регулюючих доходів від центрального уряду та падінні рівня власної доходної бази органів регіонального самоврядування, з іншого – попит на фінансове забезпечення з боку органів регіонального самоврядування зростає завдяки делегуванню центральним урядом регіонам більших повноважень у виконанні програм економічного та соціально-культурного розвитку підвідомчих територій.

На думку авторів, одним із важливих шляхів розв'язання вищезгаданих проблем є базування доходної частини місцевих бюджетів, насамперед, на власних джерелах доходів. Нинішній рівень забезпечення органів регіонального самоврядування власними доходами не можна вважати задовільним. Збільшення частки власних доходів у місцевих бюджетах може значною мірою спричинити зростання самостійності органів регіонального самоврядування, а також активізувати їх діяльність. Базування місцевих бюджетів на власних доходах дає змогу вільніше використовувати їх на фінансування пріоритетних заходів економічного та соціально-культурного розвитку регіону і створює передумови для зацікавленості органів регіонального самоврядування у максимізації власних доходів при активізації діяльності щодо розвитку прибуткових підприємств. Це переважно має сприяти господарській активізації регіону, поліпшенню рівня послуг, забезпеченню раціонального використання місцевої сировини, зростанню виробництва.

Історія визискування місцевих податків в Україні починається ще з часів Київської Русі та її міських самоврядних громад. Міські громади Київської Русі та інших середньовічних європейських держав встановлювали збори з населення, які спрямовувались на розв'язання найважливіших громадських проблем у містах їх можна вважати прообразом місцевих податків [1; 109].

Важливим етапом становлення системи місцевих податків в Європі було утвердження інституту місцевого самоврядування буржуазної епохи. Ці процеси поширились і на Російську імперію та українські землі, які на той час перебували у її складі. Після земської реформи 1864 р. у Росії в Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях, що поділяли українські землі, а в цілому у 34 губерніях імперії було створено органи місцевого самоврядування – земства. На правобережних українських землях у Київській, Волинській і Подільській губерніях земства були створені у 1911 р. Вони отримали право на встановлення місцевих податків – земських зборів, якими оподатковувалось нерухоме майно в містах і повітах. Об'єктами оподаткування були земля, житлові будинки, виробничі та торговельні приміщення та інші споруди. Крім нерухомого майна, оподатковувалися свідоцтва на промислову продукцію і патенти заводів із виробництва напоїв. До земських зборів відносились акцизи на заклади з продажу напоїв і трактири в міських поселеннях, судове мито, збори за користування переправами, шляхами та ін. Законом було визначено

максимальні ставки, в межах яких земства самостійно встановлювали земські збори. Так, збори зі свідоцтв на промислову продукцію не могли перевищувати 10–15% її ціни, патентний збір – 25% виручки від реалізації, збір з трактиру 15–60 руб. з кожного закладу. Що стосується нерухомого майна, то розміри земських зборів з нього встановлювалися земствами самостійно. З цією метою було створено повітові, а згодом і губернські оціночні комісії, які займалися вартісною оцінкою нерухомого майна та визначенням розмірів зборів [1; 109].

Перелік земських зборів розроблявся земською управою і затверджувався земськими зборами – представницьким органом місцевого самоврядування. Земські збори були основним джерелом доходів земств – за їх рахунок формувалося майже 70% доходної частини їх бюджету. У свою чергу, дві третини земських зборів надходили від оподаткування нерухомого майна та землі.

Земські збори і повинності були скасовані у 1917–1918 р. після ліквідації російськими й українськими більшовиками земського місцевого самоврядування.

Новий етап застосування місцевих податків і зборів розпочався в Україні після проголошення нею незалежності.

Практика застосування місцевих податків і зборів засвідчила, що їх використання в Україні поки що вкрай неефективне, і вони своїх функцій не виконують.

Відповідно до чинної в Україні системи оподаткування до місцевих податків і зборів було віднесено 16 їх видів. Слід відзначити, що більшість цих податків не має реального значення для доходів бюджетів, а в деяких випадках витрати на їх стягнення перевищують суми надходжень. Як наслідок, місцеві податки і збори становлять від 1 до 3% доходів місцевих бюджетів. Сьогодні місцеві ради народних депутатів не вживають належних заходів щодо їх справляння. Майже 40% від загальної кількості місцевих рад не запроваджують на власній території місцевих податків і зборів, які передбачені законодавством [2; 158].

Що стосується Тернопільської області, то частка надходжень від місцевих податків і зборів становить 1,3% доходів бюджету Тернопілля і 10,3% власних доходів даного бюджету.

У 1998 р. в області спостерігалось систематичне невиконання прогностичних показників за надходженням місцевих податків і зборів. Виконання річного плану надходжень становило 87,6%. Лише Бережанський, Кременецький і Чортківський райони забезпечили виконання річних обсягів (відповідно 104, 114 і 106%). А такі з них, як Борщівський, Підгаєцький, Тербовлянський і Тернопільський забезпечили виконання річних обсягів на рівні 62 – 69%, що значно нижче показника виконання у цілому в області. Тому необхідно поліпшити роботу з мобілізації місцевих податків і зборів у Тернопільській області, оскільки для більшості сільських рад вони є одним з основних джерел власних доходів. Органи місцевого самоврядування на низькому рівні провели роботу щодо надходжень збору за припаркування автомобілів, ринкового збору, готельного збору, збору за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі для суб'єктів, які здійснюють одноразову торгівлю.

Але навіть за умови повного запровадження усіма радами місцевих податків і зборів вони становитимуть 5 – 8% їх доходів, що суттєво не зміцнить доходну базу місцевих бюджетів. На погляд авторів, вирішення цього питання можливе лише шляхом докорінної реформи системи місцевих податків і зборів.

Підвищення радами ролі місцевих податків і зборів та збільшення їх частки в доходах є головним напрямком зміцнення місцевих бюджетів, розширення їх фінансової автономії.

Це не може бути одноразовим актом. Становлення системи місцевого оподаткування в Україні може стати наслідком змін у соціально-економічній системі держави, насамперед, в структурі власності, значного підвищення доходів населення, реформування системи оплати праці. Багато залежить від рівня економічної і політичної культури суспільства.

Докорінного оновлення потребує правова база, що регламентує місцеві податки та збори

в Україні. Це, в першу чергу, стосується Декрету Кабінету Міністрів України від 20 травня 1993 р. "Про місцеві податки і збори" з відповідними подальшими змінами. Доцільно розробити та прийняти новий Закон України "Про місцеві податки і збори", в основу якого слід закласти нову ідеологію місцевого оподаткування. Необхідно врахувати ті зміни, які в останні роки вже відбулися у відносинах власності, соціальній структурі, доходах населення України. Як засвідчують факти, нині майже половина основних фондів в Україні перебуває у недержавному секторі економіки. Сформувалася багаточисельна верства населення з високими доходами, яка володіє значною частиною нерухомості. Все це створює об'єктивні передумови для впровадження в Україні сучасної системи місцевого оподаткування і зміцнення на її основі доходної бази місцевих бюджетів.

Насамперед, доцільно значно розширити перелік місцевих податків і повноваження органів місцевого самоврядування щодо їх запровадження. Основу місцевого оподаткування повинні забезпечити майнові податки: податок на майно юридичних осіб і податок на нерухоме майно фізичних осіб.

Підрахунки засвідчують, що ставка податку на майно юридичних осіб може бути обмежена розміром 1% сукупної вартості основних і оборотних активів. Це забезпечило б щорічне надходження до місцевих бюджетів близько 30% усіх їх доходів. Податок на нерухоме майно фізичних осіб може бути введений зі ставкою 1% від оцінюваної вартості нерухомого майна. За розрахунками, це забезпечить близько 14% усіх надходжень до місцевих бюджетів [2; 161]. Слід зазначити, що ці податки не мають популярності серед населення, хоча їм властива прозорість, бажана для будь-якого податку. Виникають певні ускладнення також з оцінкою майна. Податки на майно (або величина податку) не залежать від величини доходу, що свідчить про їх регресивність.

Необхідно передбачити право органів місцевого самоврядування встановлювати місцеві акцизи. Значного розширення потребує перелік місцевих екологічних податків. Можуть бути запроваджені: податок на утилізацію побутових відходів або на прибирання сміття, податок на полювання, рибальство, використання кар'єрних матеріалів, на ветеринарне обслуговування худоби та інших домашніх тварин. Усі ці податки ефективно використовуються у зарубіжних країнах [1; 117].

Звичайно, мова не може йти про одночасне та повне запровадження усіх цих податків. Робити це слід обережно, поетапно і в контексті реформи всієї податкової системи, під час якої доцільно збалансувати співвідношення між надходженнями від загальнодержавних і місцевих податків на користь значного підвищення частки останніх.

На думку авторів, буде помилково стверджувати, що тільки за рахунок розширення податкової бази місцевих бюджетів для зміцнення їх доходної частини можливо досягти позитивних результатів у соціально-економічному розвитку регіону.

Найважливішими завданнями для органів регіонального самоврядування є: перебудова філософії управління і пошук шляхів, спрямованих на зупинення спаду виробництва, його стабілізацію і поступове нарощування обсягів продукції і послуг, забезпечення оптимального рівня зайнятості трудових ресурсів, поліпшення демографічної та екологічної ситуації у регіоні, широкий розвиток міжрегіонального та зовнішньоекономічного співробітництва.

Для соціально-економічного розвитку регіону, поповнення місцевих бюджетів регіональна влада може спиратися на ряд інститутів, серед яких не останнє місце займає інститут приватного (малого та середнього) підприємництва. Це зумовлено притаманними йому рисами господарсько-фінансового динамізму та необхідним мінімальним рівнем витрат з боку держави на створення робочих місць.

Відсутність дієвих об'єднань малого бізнесу в Україні призводить до суспільно-соціальної слабкості цього сектора економіки. Тому для створення цивілізованого економічно розвинутого

суспільства у нашій державі взагалі та регіоні зокрема необхідно організувати взаємодію та об'єднати зусилля усіх кіл, зацікавлених у реальному впровадженні економічних реформ – це, по-перше, регіональні та місцеві органи влади, по-друге – підприємці малого бізнесу, які можуть бути об'єднані шляхом створення регіональних центрів сприяння розвитку підприємництва.

Аналізуючи сучасний стан малого бізнесу в Україні у взаємозв'язку з існуючими історичними традиціями та чинним законодавством, необхідно розрізнити підприємства малого бізнесу (юридичні особи) та приватних підприємців (фізичні особи). Об'єднання одних може бути здійснено шляхом створення незалежних профспілок, а інших – через асоціації, спілки та об'єднання.

Отже, основна ідея підтримки та розвитку малого підприємництва у регіоні може бути реалізована при організації та цілеспрямованій взаємодії трьох сторін: органів регіонального самоврядування – центру розвитку – профспілки (див. схему 1).

При цьому забезпечується взаємодія у організаційному, консультативно-освітньому, соціальному, фінансово-інвестиційному, аналітичному напрямках [3; 35].

Організаційний напрямок передбачає розробку загальних питань регіональної політики підтримки та розвитку малого бізнесу:

- розробку концепції та програми розвитку малого бізнесу в регіоні з визначенням пріоритетних напрямків;
- організацію взаємодії та зворотного зв'язку між регіональною владою та підприємницькими колами на засадах взаєморозуміння і спільного обговорення питань, що стосуються кількості та розмірів місцевих податків, спільного вирішення соціальних питань розвитку регіону, взаємного обговорення лобіювання законодавства у питаннях малого бізнесу.

Схема 1

Підтримка та розвиток малого підприємництва у регіоні [3; 35].

Консультативно-освітній напрямок передбачає розвиток і поліпшення загального рівня економічної освіти підприємницьких кіл, аналіз їхнього внеску в створення сучасного економічного клімату регіону, розробку поточних місцевих соціальних і перспективних програм.

Соціальний напрямок – створення та підтримка профспілок приватних підприємців і найманих працівників малого та середнього бізнесу, які є виразниками і захисниками соціальних інтересів представників сектора малого приватного підприємництва.

Фінансово-інвестиційний напрямок – створення сприятливих умов і розробка відповідних структур та механізмів для інвестування тих галузей (секторів) малого бізнесу, які є пріоритетними для виконання програми соціально-економічного розвитку регіону.

Аналітичний напрямок – створення інформаційно-економічної аналітичної моделі розвитку секторів економіки регіону в цілому, отримання на цій основі науково обгрунтованих пропозицій щодо розробки та реалізації програм підтримки різних секторів економіки для соціального та економічного розвитку регіону (у т. ч. визначення пріоритетних галузей для першочергового інвестування).

На думку автора, при плідних і тісних стосунках між регіональною владою та підприємствами малого бізнесу і приватними підприємцями можливо поліпшити становище у напрямку реалізації стратегії соціально-економічного розвитку регіону, яка повинна здійснюватись як стратегія близької (вихід із системної кризи) та далекої (післякризової) мети. Тобто, далекоглядна регіональна політика має враховувати докорінну трансформацію світоглядної, економічної, комунікаційно-інформаційної, соціальної сфер, відновлення природного середовища, забезпечення адаптації населення до нових умов господарювання.

Але чи під силу кожному регіону вирішити питання стратегії соціально-економічного розвитку, розраховуючи лише на поточні надходження або трансферти? Як наслідок, бюджетні проблеми органів регіонального самоврядування викликають обгрунтований інтерес до механізму отримання позик, історії їх становлення, особливостей формування окремих їх форм і видів, тенденцій і перспектив розвитку.

Позики місцевих органів влади, так звані “муніципальні”, є однією з найефективніших підойм зміцнення фінансового становища як у місті, так і в регіоні, а також виступають важливим джерелом прискорення соціально-економічного розвитку.

Органи місцевого самоврядування можуть використовувати кілька різних схем кредитування. У принципі існує три основних джерела муніципальних позик:

- кредити комерційних або державних банків;
- випуск цінних паперів;
- позики під заставу муніципальних основних засобів.

Слід зазначити, що при укладанні угоди про надання позики з сторонніми організаціями і формуванні кредитного портфеля місцевої влади, необхідно звертати увагу на такі моменти [4; 515]:

- термін сплати боргу і база для погашення боргу;
- схема страхування позики;
- процентна ставка.

Рішення органів місцевого самоврядування про отримання позики повинно ухвалюватись на підставі оцінки їх спроможності обслуговувати цей борг. У випадку, коли борг має самоліквідацийний характер, тобто погашатиметься за рахунок прибутків, то питання полягає лише в тому, наскільки життєздатною є схема отримання прибутків і якою буде норма прибутку. Якщо інвестиційний проект не передбачає прямого отримання прибутку, погашення боргу, то виплату процентів здійснюють із загальних надходжень.

Існує кілька методів погашення боргу. Метод річних платежів передбачає погашення

боргу рівними частками впродовж усього терміну дії кредитної угоди, причому до платежів входить і частина суми боргу та проценти. Інший метод передбачає сплату впродовж терміну дії кредитної угоди лише процентів. Основну ж суму боргу повертають одноразовим платежем наприкінці терміну дії кредитної угоди. Остання схема пов'язана з емісією цінних паперів. Існують і проміжні варіанти комбінованих виплат основної суми та процентних виплат.

Муніципальні позики, як правило, надаються під заставу муніципальних активів або доходів. Існують три схеми забезпечення боргу:

- застава основних фондів;
- застава суми трансфертних надходжень або частини загальнодержавних податків;
- застава прямих муніципальних надходжень.

Процентні ставки за кредитами, що походять з ринку капіталу, диктують панівні ринкові умови. Вони істотно залежать від прогнозованої платоспроможності окремого позичальника. Якщо ймовірність підвищення процентних ставок висока, то вигідніше брати позику під фіксований процент, якщо ж процентні ставки мають тенденцію до зниження, то вигідніше брати позику за плаваючою ставкою.

До емісії цінних паперів вдаються тоді, коли немає можливості взяти відповідний довготерміновий кредит у банку, проте існує можливість скористатися місцевою самосвідомістю і залучити до справи приватні заощадження, які іншим шляхом ввести до інвестиційних проектів неможливо. Проте процедура емісії цінних паперів вимагає суттєвих адміністративних видатків, особливо значна їх частка у випадку незначного обсягу емісії. Основною перевагою даного способу кредитування є його гнучкість і здатність у короткий термін зібрати кошти від широкого загалу населення за найменшими процентними ставками з усіх існуючих кредитних джерел.

Аналіз механізму отримання і використання муніципальних позик дозволяє відокремити негативні та позитивні риси даного методу фінансування соціально-культурного розвитку.

Негативні риси використання муніципальних позик полягають у таких фактах [4; 516]:

- використання муніципальної позики дає термінову вигоду тим, хто перебуває при владі, тоді як погашення боргу здійснюється пізніше і часто іншою адміністрацією;
- відсутність налагодженої системи місцевих органів влади, спроможної підготувати компетентний кошторисний проект видатків і надходжень;
- сподівання на допомогу з боку центрального уряду при виникненні проблем.

Позитивні риси полягають у тому, що позики є потенційно одним із найпотужніших джерел фінансування соціально-економічного розвитку. Потреба у капіталовкладеннях рідко коли може бути задоволена за рахунок поточних надходжень або трансфертів. У цьому випадку капіталовкладення використовують люди впродовж багатьох років, а борг і проценти повертають за рахунок майбутніх додаткових надходжень. При цьому додаткові регулярні надходження від експлуатації об'єкта використовують не для фінансування капіталовкладень, а для обслуговування боргу. Така схема дає змогу підвищити обсяги капіталовкладень.

Якщо звернутися до історії, то ще понад 100 років тому в дореволюційному Харкові було надано першу муніципальну позику. Із коштів позики перебудували торговельні ряди, будували нові бойні, експлуатували привокзальну площу, а також здійснювали інші затрати, "які обіцяли збільшити доходність міста". Із наступних боргових зобов'язань найбільшим була облігаційна позика 1904 р. у розмірі 1500 тис. руб., яка призначалася на викуплення водогону у власність міста [5; 28].

Як засвідчують довідники, тільки у Києві до 1917 р. надали 22 муніципальні позики. Останню – у 1914 р. За рахунок позичкових коштів у місті зводили будинки для училищ, брукували вулиці, будували артезіанські колодязі, здійснювали загальну каналізацію тощо. Тобто вирішувалися проблеми розвитку місцевої інфраструктури [6; 14].

Механізм муніципальних позик, призабутий за радянських часів, знову почали використовувати у сучасних умовах.

На початку 90-их рр. в Україні почав формуватися інститут муніципальної позики. Практика становлення муніципальної позики в Україні в 1990–1998 рр. пов'язана з використанням двох форм цієї позики. В Україні поступово розвивалися муніципальна облігаційна та банківська муніципальна позики.

За діючим законодавством, контроль і регулювання ринку муніципальних позик покладені на Державну комісію з цінних паперів і фондового ринку, котра в жовтні 1997 р. прийняла Положення про порядок випуску та обіг облігацій муніципальної позики. За період становлення і розвитку муніципальних позик, тобто більше як за вісім років, в Україні не прийняли жодного закону щодо механізму здійснення муніципальних позик. Проте згідно із Законами “Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування” (1990 р.), “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування” (1992 р.), “Про бюджетну систему України” (1995 р.), “Про місцеве самоврядування в Україні” (1997 р.) органи місцевого і регіонального самоврядування можуть брати участь у фінансово-кредитних відносинах.

У березні 1998 р. була зареєстрована перша муніципальна позика Броварів (Київська обл.). Обсяг випуску облігацій становив 1 млн. грн., термін обігу – 1 рік, ставка доходності – 27% річних. Отриманий від розміщення облігації 1 млн. грн. віддали у довірче управління банку “Київська Русь” під ставку 46,5% річних, що з урахуванням комісійних банку (50 тис. грн.) і витрат на здійснення емісії (25 тис. грн.) дозволить бюджету міста отримати чистий дохід у розмірі 120 тис. грн. [7; 7].

Для зміцнення доходної бази місцевих бюджетів та розв'язання невідкладних соціально-економічних проблем муніципальні облігаційні позики надали Київська і Дніпропетровська міські Ради, Одеський облвиконком, Харківський, Маріупольський, Донецький, Львівський, Запорізький міськвиконком.

Що стосується муніципального банківського кредиту, то ним користуються лише окремі міста. Банківський кредит є дуже дорогим, і органи місцевого самоврядування не можуть ним користуватися.

Враховуючи досвід надання муніципальних позик у сусідніх регіонах, а також власні розробки й обґрунтування, на погляд авторів, Тернопільська обл. може використати дану форму зміцнення доходної бази місцевих бюджетів для вирішення питань соціально-економічного розвитку регіону. Особливо актуально постає це питання в умовах, коли потреби в бюджетному фінансуванні, тобто видатки місцевих бюджетів збільшуються, а доходна база не може задовольнити зростаючий попит щодо вирішення даних проблем.

Так, у розрахунках прогнозних показників місцевих бюджетів Тернопільської області на 1999 р. видаткова частина становить 322 млн. грн., що становить 89% суми видатків бюджету області за попередній рік. Що стосується міського бюджету, то тут відбулося скорочення видаткової частини на 30%. І це в тих умовах, коли в 1998 р. вдалося забезпечити тільки утримання бюджетної сфери та народногосподарського комплексу, не говорячи про видатки щодо розвитку даних сфер. Практика формування місцевих бюджетів Тернопільщини доводить, що коштів вистачає тільки для фінансування делегованих функцій (а вони включають в основному соціальний захист населення), а для виконання власних – фактично нічого не залишається.

Як наслідок, органи місцевого і регіонального самоврядування змушені самостійно вирішувати питання щодо зміцнення доходної бази місцевих бюджетів з метою соціально-економічного розвитку регіону. У таких умовах варто і в Тернопільській області позитивно вирішити питання бюджетного фінансування соціально-економічного розвитку регіону, використовуючи муніципальна позика як форму наповнення доходної частини.

Прийнявши рішення щодо розміщення муніципальної позики, органи місцевого і регіонального самоврядування Тернопільської області. попередньо обов'язково мають врахувати ранжирування регіону на рахунок його інвестиційної привабливості. Так, Ігор Бланк відносить Тернопільську область., згідно з ранжируванням щодо інвестиційної привабливості, до низької групи інвестиційної привабливості. Олександр Колосов відносить дану область до регіонів, у яких переважає промисловість локального значення. Це означає, що муніципальні позики на Тернопіллі можливо розмістити тільки в особливо ефектні проекти після ретельної експертизи їх бізнес-планів. На погляд авторів, на першому місці серед таких проектів повинні бути такі, які мають самоліквідаційний характер погашення боргу з муніципальної позики, тобто погашення – за рахунок прибутків. Отже, питання полягає лише в тому, наскільки життєздатною є схема отримання прибутків і якою буде норма прибутку.

Позитивне вирішення вищевказаних проблем має бути забезпечене необхідним правовим полем. Слід розробити та прийняти комплекс законодавчих актів, які регламентуватимуть фінансову діяльність функціональних і місцевих органів влади. До них необхідно віднести Закони “Про місцеві податки і збори”, “Про фінанси регіонального та місцевого самоврядування”, “Про муніципальні банки та інші муніципальні фінансово-кредитні установи” тощо.

Література

1. Кравченко В. І. Фінанси місцевих органів влади України: основи теорії та практики. – К.: НДФІ, 1997.
2. Павлюк К. В. Фінансові ресурси держави. – К.: НІОС, 1997.
3. Ляпін Д. В. Малий бізнес та місцева влада: фінансовий механізм // Фінанси України. – 1998. – № 10.
4. Державні фінанси: теорія і практика перехідного періоду в Центральній Європі / За ред. Юрая Немеца та Глена Райта: Пер. з англ. – К.: Основи, 1998.
5. Дуленко А. Розвиток ринку муніципальних цінних паперів // Економіка України. – 1997. – № 7.
6. Обозна Н. В. Муніципальна позика: проблеми їх використання і шляхи їх розв'язання // Фінанси України. – 1996. – № 12.
7. Заемщиков К. А. На внутреннем рынке произошла смена тенденций // Украина BUSINESS. – 1998. – № 11.